

НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. В ОПІНІЙ ПОВСТАНЦІВ

Аналіз джерельної базі з історії національно-візвольної війни українського народу середини XVII ст. свідчить, що ця база дійшла до нашого часу з величезними втратами, особливо в тій частині, де знаходилися джерела українського походження. Тут далися візки довгі роки бездержавності України, свідоме нищення й пограбування українських архівів колонізаторами, “табу” (цілковите або часткове) на дослідження ряду важливих проблем української історії. Були звичайно й інші причини деформації джерельної бази. Так, більшість панівного, а значить і освіченішого як на ті часи класу України сполонізувалася або ж перейшла у ворожий до Української держави — Гетьманщини — табір. Через це вони своїми писаннями збагачували публіцистику не повстанського, а ворожого йому тaborу.

Усі ці причини привели до того, що історія національно-візвольної війни, та власне і не тільки її, ю досі пишеться переважно на підставі джерел, котрі походять з ворожого українським повстанцям і Українській державі тaborу. При всьому значенні цих джерел, не можна не помітити їхньої тенденційності, що в свою чергу негативно вплинуло на праці істориків XVIII-ХХ ст. Цікаво, який би вигляд мала історія Польщі, коли б її писали майже виключно на підставі російських, німецьких та австрійських джерел, а не польських? Ось чому ми надаємо таке велике значення тим відносно невеликим залишкам джерельного комплексу, котрий був створений у тaborі повстанців, установами або діячами відроджуваної Української держави. Саме тут найкраще відбилися погляди повстанців на національно-візвольну війну середини XVII ст., які ю досі вивчені недостатньо, на відміну від опінії противежної сторони.

При висвітленні даної проблеми ми обмежуємося в основному добою гетьманату Богдана Хмельницького і прагнемо спертися не так на широковідомі документи самого гетьмана, як на малознані або архівні джерела.

Уже в перших листах Б.Хмельницького, звернених до представників уряду та вищого воєнного командування Речі Посполитої

тої, вказувалося на тяжкий гніт, встановлений на Україні, який і спричинився до повстання. Так, у перших двох листах гетьмана від 13.III.1648 р. (тут і далі дати подано за новим стилем) він писав М.Потоцькому не тільки про свої особисті кривди, але й кривди, вчинені козацтву взагалі. Ці кривди були заподіяні не тільки представниками владних структур Речі Посполитої, а “навіть єреями”, причому “таких знущань, яких заподіяли нам ... і в Турецькій землі християнство не зазнає”¹. Влітку 1648 р. представники повстанців повезли до Варшави листи із скаргами та пропозиціями, де картина тяжкого колоніального гніту була описана повніше². По всій Україні розлетілися зазивні універсалі Хмельницького, в котрих наголос робився на обороні православної віри, захисті прав і вольностей козацтва, ліквідації феодальних повинностей³. Згідно із свідченнями полонених повстанців з армії С.Кричевського (1649 р.) у зазивних універсалах гетьмана мова йшла про те, що “вже не буде панів і ми на цьому стоїмо, щоб не було й імені шляхтича”⁴. Повстанці називали й інші причини повстання, яке було закономірним наслідком колоніальної політики Речі Посполитої щодо України. Взагалі для повстанського середовища з самого початку національно-визвольної війни був типовий погляд на стан українського народу під пануванням Речі Посполитої, як на фараонову неволю над єреями. (Цей мотив був домінуючим в українській історіографії й публіцистиці й у др.пол. XVII-XVIII ст., про що свідчить хоча б твір Г.Грабянки “І что есть мучительство фараоне противу поляков тиранству?”). Не випадково, вождя національно-визвольної війни Богдана Хмельницького вже на початку повстання козаки називали новим Мойсеєм. Про це свідчить наприклад у своєму листі від 4.VI.1648 р. С.Кушевич, пізніше (на початку 1649 р.) — В.М'ясківський. Нижче ми ще повернемося до даного аспекту.

¹ Документи Богдана Хмельницького, 1648-1657 pp. К., 1961. Док. №№1-2.

² Там само, док. №№4-7. Нам вдалося виявити деякі додаткові матеріали щодо цього, зокрема ролі єврейської верхівки у пригнобленні українського народу. Так, на переговорах з представниками польського уряду українські послі скаржилися влітку 1648 р., що й “від єреїв, як від невірних, зазнавали тяжких утисків, а коли шукали справедливості, то накликували на свою голову ще більший клопіт”. (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі — Ч.). Відділ рукописів (далі — ВР). № 400. Арк.341; № 966. Арк.134.

³ Томашівський С. Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ. Львів, 1898. Т.23-24, с.1-9.

⁴ Biblioteka PAN w Krakowie (далі — БПАН). ВР. №2254, арк.352зв.

Дана точка зору була розвинута у історіографічних і публіцистичних пам'ятках та промовах, що були створені в роки національно-визвольної війни. Насамперед вкажемо на перше достатньо грунтовне осмислення національно-визвольної війни, яке у вигляді історичної довідки було озвучене перед царем Олексієм І українським послом Силуяном Мужиловським (14.II.1649 р.). Останній був сином видатного українсько-білоруського письменника-полеміста, слуцького протопопа, шляхтича за походженням Андрія Мужиловського, котрий до смерті київського митрополита Йова Борецького був навіть у числі кандидатів на митрополичий престол. С.Мужиловський вчився у Києво-Могилянській колегії, мав очевидно міцний зв'язок з православним духовенством України і Білорусі, а в уряді Гетьманщини відігравав важливу роль як канцелярист і дипломат. Його промова була укладена за дорученням Війська Запорізького і тому її можна вважати викладом офіційної точки зору уряду Гетьманщини.

Говорячи про причини війни, Мужиловський по суті повторив думку Б.Хмельницького, вказавши на “утрапіння й утиски от ляхов козаком”, а також кривди, вчинені особисто вождеві повстання. Мужиловський спеціально наголосив на тому, що “ляхи ... віру ... православну мечом викореняли”. Тут маємо вказівку на запровадження унії, що дуже часто зустрічається у інструкціях та листах послів Війська Запорізького до короля та уряду, сейму та сеймиків Речі Посполитої. Можна вказати, зокрема, на лист гетьмана Івана Петрижицького до шляхти Київського та Брацлавського воєводств від 30(20).V.1632 р.⁵ Згідно з свідченнями Мужиловського М.Потоцький, дізнавшися про поразку на Жовтих Водах, під претекстом боротьби проти зради розгорнув жорстокі репресії в Україні: його солдати вбивали жінок, дітей, священиків; палили церкви, грабували маєтності. Мужиловський особливо наголошував на актах святотатства з боку солдатні: з наказу Потоцького було пограбовано церковний посуд у Корсуні, “агнци Божіє, тіло Христово на землю розкидали”. У промові чітко вказано на захист повстанцями православної віри і сприяння Бога їхній справі: “Господь всемогущий змиловался над народом, яко негкди

⁵ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — АГАД). Ф. “Архів Радзивіллів”. Відділ V. № 11546/2. Цікаво, що стилістика саме цього листа, одного з п'ятьох, виявлених нами і відомих на сьогодні листів І.Петрижицького, дуже подібна до стилістики листів Б.Хмельницького. Чи не був тоді майбутній вождь повстанців писарем чи канцеляристом при гетьмані І.Петрижицькому?

над людом своїм ізраїльським в Єгипте в неволі будучими... аби віра православная... не упадала і овшем в преподобних своїх розшираласе”⁶. За свої злочини М.Потоцький та М.Калиновський разом з іншими учасниками експедиції проти повстанців були покарані Богом корсунською поразкою. Відзначимо, що мотив Божої кари за гріхи поляків був достатньо поширений і у польській публіцистиці та історіографії XVII ст. Так, анонімний автор літописних записів занотував у 1648 р.: “за гріхи наші Господь Бог страшними нещастями із своєї святої волі вразив і нечувано покарав Корону Польську”⁷.

У липні 1649 р. до Москви прибула відома українська релігійно-культурна місія (Ф.Софонович, А.Сatanовський, Є.Славинецький). Її керівник, еромонах Феодосій Софонович, викладав тоді теологію у Києво-Могилянській колегії, пізніше став навіть ректором даного закладу, ігуменом Золотоверхого Михайлівського монастиря у Києві. У своїй промові видатний вчений по суті солідаризувався з Мужиловським, наголосивши на необхідності союзу в ім’я порятунку православної віри. Він навіть побажав Олексію I стати царем і українських православних⁸.

Далі за хронологією йде відома промова самого гетьмана на Переяславській раді 18.I.1654 р., де були вказані можливі напрямки зовнішньої політики України і була віддана перевага московському цареві. Можна вказати також на стислі промови гетьмана Й.І.Виговського 17.I.1654 р.⁹. Через півроку після цього (3.VII.1654 р.) Ф.Софонович написав Олексію I листа, у якому згадав про своє друге перебування у Москві на початку 1654 р. і позитивно висловився про об’єднання України з Росією¹⁰. Звичайно, треба враховувати й дипломатичну гру Софоновича. У своїй фундаментальній “Кройніці” (1672-1673) він вже без пістету відгукнувся про Переяславську раду, хоч і без ворожості. Генеральна ж концепція хроніста є державницькою. Історію України він починає від давніх часів і розглядає наступні її етапи: Київська держава — Галицько-Во-

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1954. Т.3, док. № 50.

⁷ БПАН. ВР. № 1017, арк.46.

⁸ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. М., 1830. Ч.2. Примечания, № 179, с.49.

⁹ Воссоединение... Т.3. — С.460-461.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. Т.10. С.386.

лиїське князівство — українські удільні князівства у складі Великого князівства Литовського, врешті Гетьманщина. За Софоновичем справу Володимира Святого і Данила Галицького продовжували великий князь литовський Свидригайло, представники наймогутніших українських князівських родів (насамперед Костянтин Острозький), гетьмани України¹¹.

7.X.1654 р. свою промову перед царем виголосив ніжинський протопоп Мефодій (Максим) Филимонович, який і тоді, і пізніше притримувався відверто промосковської орієнтації. Дана промова виявляє певну подібність до промов гетьмана й генерального писаря 17-18.I.1654 р. Вказавши на гніт Речі Посполитої, Филимонович закликав царя до походу проти останньої, щоб об'єднати під царським берлом всі східнослов'янські народи¹².

Паралельно з подіями в Україні творилися літописні праці. Власне вже в записах на магінезах книг та манускриптів можна знайти такі, котрі згадують про національно-визвольну війну, і згадують звичайно позитивно¹³.

З таких записів виростали стислі “реєстри”, подібно двом Замостським літописцям, писаним без сумніву місцевими українцями¹⁴. Достатньо розгорнуті оцінки можна знайти однак тільки у більших за обсягом пам'ятках, насамперед у Львівському літописі (1349-1649). Цей твір було завершено наприкінці 1649 р. Його автор, український православний шляхтич Михайло Гунашевський, зять І.Виговського, служив у військовій канцелярії. У 1657 р. його як київського протопопа згадує у своєму універсалі Б.Хмельницький, а у 1667-1672 рр. він був перемиським катедральним пресвітером. Працюючи поряд з Мужиловським, будучи близьким до еліти українського православного духовенства, Гунашевський висловив таку саму точку зору на причини національно-визвольної війни (“лядські кривди”), що і в першій промові перед

¹¹ Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1989.

¹² Російський державний архів давніх актів у Москві (далі — РДАДА). Ф. 124. Оп.1. 1654 р. № 23. Аналогічну промову виголосив Филимонович 1.II.1654 при зустрічі у Ніжині боярина В.В.Бутурліна (Воссоединение... Т.3, с.485). Характерно, що у ній новим Мойсеєм названо вже не Хмельницького, а царя Олексія І.

¹³ Див.: Апанович Е.М. Записи на рукописных книгах ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги. М., 1976, с.70-86.

¹⁴ Исаевич Я.Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга. Исследования и материалы. М., 1977. Т.34, с.149-154; Мицик Ю. Легенда про Хмеля // Гомін (Варшава), 18.VIII.1994, с.8.

царем. Однак Гунашевський не обмежився подіями 1648 р., а став шукати джерела конфлікту у давніших часах. Під час розповіді про повстання 1630-1631 рр. він вирізнив її заголовком “Причини війни з козаками”. Тут було згадано про план Речі Посполитої винищити козацтво, а потім “во вшисткої Україні русь вистинати аж до Москви”. Це нібіто визнавали самі ж поляки та жовніри українського походження, а репресії, що розпочиналися у 1630 р., були, за Гунашевським, доказом цього. Хоча в світлі відомих на сьогодні джерел і досліджень такого урядового плану не було, але в головах реакційної частини панівної еліти Речі Посполитої XVII ст. він без сумніву існував. Принаймні, автор публіцистичного трактату “Дискурс про нинішню козацьку або хлопську війну” (1651), однодумець Я. Вишневецького, відверто про це писав. Гунашевський вказав і на іншу причину конфліктів — Берестейську унію 1596 р. Хрестоматійним є епізод Львівського літопису, у котрому описується плач С. Конецпольського над тілами українців і поляків, що вкрили поле битви під Переяславом 1630 р. і цитуються його слова: “Отож унія — лежить русь з поляками”¹⁵. Цю ж думку про унію як джерело розбрата повторювали й інші українські літописці, письменники та поети, не виключаючи й Тараса Шевченка (“Ще як були ми козаками...”). Характерно, що даний погляд був притаманний і деяким польським публіцистам. У виявленому нами листі подільського шляхтича-католика до якогось старости у Малу Польщу (1597 р.) його творець виступав проти унії і вказував, що досі поляки жили з русинами у “згоді й любові”, а тому король Стефан Баторій відмовився свого часу від запровадження унії¹⁶. Не можна не згадати й знаменитого Яна Щенсного-Гербурта (1567-1616), який у своєму трактаті “Думка про русинський народ” (1610) засудив унію — “рану в серці нашої вітчизни”, засудив “утиски русі”, через що русини “стали нам головними ворогами”, засудив і таку політику Речі Посполитої, котра мала на меті, щоб “на Русі не було русі”. У виявленому нами списку трактату невідомий упорядник додав у 1656 р. характерний фрагмент: на його думку саме така політика Речі Посполитої привела до поразок під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовим, Батогом, Охматовим та ін.¹⁷

¹⁵ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1971, с.110.

¹⁶ Ч. ВР. № 3637, арк.45.

¹⁷ Ч. ВР. № 1657, с.327-328.

Одночасно з Гунашевським завершив свою працю і автор Хмільницького літопису, який був очевидно багатим міщанином. Цей навів факти, котрі свідчили про гніт Речі Посполитої і тяжке становище трудящих мас, вказав на грізні ознаки повстань. Радіючи успіхам повстанців у 1648-1649 рр., літописець водночас з тривогою вказував на свавільні дії ординців, нищення українських міст і сіл, людності України. Чи не вперше тут пролунала пессимістична нота в оцінці національно-визвольної війни, котра буде повніше розгорнута в деяких історичних та публіцистичних пам'ятках України і знайде своє довершення у пізніх працях Пантелеймона Куліша?

Мусимо констатувати, що вищезгаданими пам'ятками вичерpuється список історичних та публіцистичних творів, писаних у повстанському таборі за життя Б.Хмельницького. (Не торкаємося тут достатньо добре відомих документів вождя національно-визвольної війни та його сподвижників). Однак у величезній масі джерел польського походження можна знайти важливі фрагменти, в котрих цитуються або переказуються слова й оцінки, що походили від повстанців. Зосередимося зокрема на даних польських джерел щодо мети повстання на Україні.

Уже 4.VI.1648. р. коронний підчаший М.Остророг писав канцлеру Оссолінському, що Хмельницький “задумав титулувати себе князем”. Майже одночасно (10.VI.1648 р.) українські послі в Криму вимагали від узятого в полон М.Потоцького, щоб в Україні не було королівських урядників і щоб Хмельницький в українських маєтностях Потоцького “створив окреме козацьке князівство”¹⁸. Рядовий козак — учасник взяття Тульчина, — потрапивши до полону (липень 1648 р.), заявив на допиті: “Держава від вас, ляхів, до нас, козаків, перейшла”¹⁹. Інший повстанець, потрапивши у полон восени 1648 р., пригрозив, що в разі перемоги Хмельницького над князем Вишневецьким “стало б панувати Військо Запорізьке, а ляхи перетворилися б у євреїв”, очевидно маючи на увазі розпорощення цього народу по світу після римського завоювання. Він же навів факти, котрі свідчать, що Хмельницький прагнув на початку повстання виступити під легальним гаслом прихильника короля, до того ж хотів представити повстання як

¹⁸ БПАН. ВР. № 1017, арк. 261 зв.; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział rękopisów, № 90, арк. 92.

¹⁹ Archiwum Państwowy m.Kraków (далі — ДА). “Зібрання Русецьких” (далі — ЗР). № 41, арк.63.

таке, що чиниться з волі Бога: “Король не вмер, але живий, втік з Литви до нашого Війська і тільки три намети у нашему Війську: один для Бога, і для Війська, другий для короля його милости, до котрого ніхто не ходить, тільки п.Хмельницький, гетьман наш коронний. Третій намет для самого пана гетьмана”²⁰. Тут варто зачитувати Євангеліє, щоб вловити хід думки полоненого повстанця: “І озвався Петро та й сказав до Ісуса: “Господи, добре бути тобі тут! Коли хочеш, поставлю отут три шатри: для Тебе одно, і для Мойсея, і одне для Іллі” (Єв. від Матфія, 17.4).

Нам вдалося знайти нові свідчення з польських джерел, котрі здайлив раз переконують у прагненні Б.Хмельницького відродити Українську державу. Так, єрусалимський патріарх Паїсій дав гетьману титул “руського князя і прирівняв його до Константина Великого”; є дані, що Хмельницький називав себе “князем Русі й Молдавії”. Деякі дослідники приймають дипломатичну гру гетьмана за чисту монету і тому вважають, що кінцева мета Хмельницького — повстання — взагалі була викладена у відносно скромних кондиціях, що їх повезли посли Речі Посполитої з Переяслава до Варшави наприкінці лютого 1649 р. Однак зовсім не так мислили самі посли, котрі у своєму колективному листі до короля від 8.III.1649 р. з тривогою стверджували: Хмельницькому йдеться вже не про козацтво і він наказав уже звертатися до себе, хоч і не публічно, як до “господаря і князя руських земель”²¹.

Відзначимо, що наміри Б.Хмельницького були висловленням не тільки його волі і прагнень предствників поміркованої течії повстанського табору, на чолі якої стояв гетьман. Радикальне крило повстанців, вождями якого в різні часи були М.Кривоніс, Д.Нечай, С.Подобайло та інші, були настроєні значно непримиренніше щодо Речі Посполитої. Так, за словами шляхтича Ходорковського козаки на прикордонні (а саме там були сильними позиції нечайївців) заявляли: “Як нас ляхи зачеплять, побачать, що ми їх заженемо за Варшаву аж до Гданська”²². Тому так непокоїлися представники урядових кіл Речі Посполитої, тому автор “Дискурсу” жахався на саму думку про те, що козаки “повністю виб’ються з підданства Корони Польської, а собі Річ Посполиту козацьку

²⁰ ДА. ЗР. №41, арк.217.

²¹ Там само. “Зібрання Піночі”. № 363, с.483, 247. Один польський посол з глибокою тривогою писав 4.VI.1649 р. про намір Хмельницького: “До кінця вигубити ім’я й покоління лядське” (БПАН. ВР. № 2254, арк.352зв).

²² ДА. ЗР. № 59, арк. 100.

або князівство Руське... заснують”, і тому закликав не допустити цього, знищити козацтво вогнем і мечем, а Україну перетворити у пустелю^{22a}.

Усе це красномовно свідчить про реальну мету чинів Хмельницького: добитися незалежної Української держави, навіть стати великим князем руським і зробити владу гетьмана спадковою. Тут без сумніву можна простежити зв’язок аспірацій Хмельницького з добою Київської держави та “Великого князівства Руського” князя Свидригайла. У польському щоденнику боїв під Білою Церквою 1651 р. занотовано, що 12 вересня Хмельницький виїжджав на переговори з Потоцьким. Коли він уже сів на коня, козаки почали його ревно відмовляти від поїздки, побоюючись за його життя: “Добродію наш, господарю наш, не йди до ляхів”. Коли ж гетьман запевняв їх у своїй безпеці, бо польська сторона дала взамін добрих закладників, козаки відповідали: “Три тисячі Потоцьких і Собеських не варті добродія нашого, п.гетьмана”²³. Саме такий погляд на Хмельницького був домінуючим у середовищі повстанців і за життя, і після смерті, хоч, звичайно, були й інші. (Досить згадати українську історичну пісню, в якій гетьман засуджувався за союз з ординцями: “Бодай того Хмельницького перша куля не минула...”). Красномовним свідченням домінуючого погляду є польський трактат-меморандум “Думка про заспокоєння або способи до заспокоєння України 1672 р.”, який ми відносно недавно виявили в архіві і видрукували в перекладі українською мовою²⁴. Невідомий автор, — ймовірно ним був надвірний коронний маршалок Ян Клеменс Браницький (1624-1673), — писав трактат для уряду в надії на оптимальне вирішення українського питання. Особлива цінність пам’ятки полягає в тому, що автор часто цитував точку зору української сторони, загалом її поспільну опінію. У

^{22a} Мыцьк Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Днепропетровск, 1985, с.21. Саме в цей час стало актуальним польське прислів’я, процитоване у поемі Яна Даховського “Труба” (1648 р): “Póki świat świątem, nie miał nigdy Rusin Polakowi bratem”. До речі, дане прислів’я згадується і в пам’ятках української тогочасної літератури і лише пізніше, перед очима турецької загрози, поет і церковний діяч Лазар Баранович закликав обидві сторони відмовитися від ворожнечі в ім’я спільної боротьби проти Османської імперії. (Ягеллонська бібліотека у Krakові. ВР. № 7777).

²³ БПАН. ВР. № 22253, арк.92.

²⁴ Мицьк Ю.А. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. 1993, № 4, с.2-11.

трактаті доводилася необхідність збереження козацтва, як важливої мілітарної сили на службі Речі Посполитої, збереження й козацьких вольностей приблизно на рівні 30-х рр. XVII ст. Хоч автор ставиться до козаків упереджено, не забуваючи відзначити реальні й перебільшенні його вади, наприклад пияцтво, але вказує і на демократизм козаків, їхню нехіть до шляхетського стану, волелюбність. Він наводить кричущі факти свавілля влад Речі Посполитої щодо козаків, які давали привід для конфліктів і повстань. Автор виступає як ворог Української держави, навіть автономної, бо й тоді вона залишатиметься плацдармом для розширення козацтва і буде загрозою для Речі Посполитої. Саме такі думки, згідно слів автора, притаманні гетьманам України: “Буде король собі пан у Варшаві, а я собі тут у Чигирині, на моєму приділеному князівстві, бо ми його нашою шаблею здобули, життям за нього приплачували”. Ця сила за думкою автора буде завжди готова до повстання і досить буде, що якийсь піп напише до козаків, а ще краще митрополит, особливо такий як Йосип Нелюбович-Тукальський і “вони зразу ж до бунту” За віру! За вольності!”. До того ж у цю козацьку державу “насліп всі туди ринуть”, навіть мазовецькі кмети і навколо Гетьманщини створиться “пустеля Аравійська”. А “ринуть” туди тому, що там ніколи не буде великих податків і, особливо, панщини, бо як кажуть самі козаки: “Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів. Отак в імені Хмельницького мають надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер по [його] смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері”²⁵.

Ім'я Хмельницького стало своєрідним мірилом для українських гетьманів і в народній уяві на один щабель з ним міг стати хіба що Мазепа (“Від Богдана до Івана не було гетьмана!”). З діяннями Богдана Хмельницького порівнювали свої діяння практично всі українські гетьмані або претенденти на гетьманську булаву, тим більше, що чимало з них були або ріднею померлого гетьмана, або його сподвижниками більшого чи меншого рангу. Так, польські сучасники фіксували у своїх листах опінію щодо цього української сторони: “Твердять, що Дорошенко думає бути гетьманом обох боків Дніпра; так як був Богдан Хмельницький”, “до

²⁵ Мицик Ю. Козацька держава... С.5.

Сірка горнуться всі (у 1671 р. — Ю.М.) як колись до Хмельницького” і т.д.²⁶

Із зрозумілих причин особливо часто на приклад Б.Хмельницького посилився його син Юрій, причому робив інколи цікаві коментарі щодо політичних кроків вождя національно-визвольної війни. Так, в універсалі від 13.П.1677 р. Ю.Хмельницький так проекоментував рішення Переяславської ради: Богдан Хмельницький “не в підданство, але в захист та оборону призволив з поради ваших милостей (козаків)”²⁷. Таких прикладів можна навести набагато більше...

У міру того як занепадала Українська держава, яка втратила незалежність у 1659 р. після поразки у російсько-українській війні, посилювалися пессимістичні настрої в оцінці національно-визвольної війни, навіть серед її активних учасників. Приклад цього — приказка “Хміль на сім літ запалив світ”, занотована у збірнику Дворецьких²⁸. Даний збірник був створений наприкінці 60 — початку 70-х рр. XVII ст. колишнім київським полковником (в часи гетьманату Б.Хмельницького) Василем Дворецьким або якоюсь близькою до нього особою (син Іван або хтось із духовенства). Вміщені у збірнику полемічні твори “Навіти” і “Пам’ять” викривають тяжке становище української православної церкви під пануванням Речі Посполитої. У “Літописці” (1673 р.) відзначається як причина війни праґнення “ляхів” схопити Хмельницького, бо перед тим той взяв “писмо у короля Владислава бити ляхов і з України вигнати іх”²⁹. Тут бачимо виразну ідеалізацію Владислава IV, котрий хоч і відводив козацтву важливе місце у своїх планах турецької війни і зміцнення королівської влади, однак саме при ньому були придушенні повстання 1635, 1637-1638 рр. Тим не менше, привабливий імідж цього короля відбився і в усній народній творчості і в українських літописах.

У одному з записів на маргінесах “Літописця” названо реальнішу причину війни: “Ляхи утратили землі для того, що в них з церквей костели фундовали, а віру благочестиву выкоренит хотели: Волоску землю, Инфлянты, як за ними были. А тепер Україну, Малую Росию...” З пієтетом згадуючи Б.Хмельницького і лаючи

²⁶ Ч. ВР. № 174, с.263.

²⁷ Ч. ВР. № 423, арк.359.

²⁸ ДПБ ім.М.Є.Салтикова-Щедріна (СПБ.). ВР. О.220.

²⁹ Мыщык Ю.А. “Літописець” Дворецьких — памятник українського летописання XVII в. // Летописи и хроники. 1984. М., 1984, с.227.

майже всіх його спадкоємців, автор, деморалізований нескінченними війнами Руїни, чварами між гетьманами, взагалі схиляється до заперечення ідеї незалежності України: “А чого Бог Хмельницькому старому не дал, зостаючому в великої силі і маючому великих скарбів і на всем оплываючому в достатках и щастю великому, теди іж по нему жадний гетман надаремне куситься и поривається, яко з мотикою противко слонца”. Ця хвороблива теза пронизує й інший твір збірника — перший український історико-політичний трактат “Пересторога України” (1669) ³⁰. Твір народився під час посилення османської агресії і добре вписується в загальну картину польської і української антимусульманської літератури й публіцистики 60-80-х рр. XVII ст. Талановитий автор “Перестороги Україні” влучно критикує польський і турецький гніт, егоїзм гетьманів, але водночас виступає з антидемократичних, монархічних позицій. Не можна не помітити бездержавності мислення автора, ідеалізації ним Москви. Досить сказати, що за прогнозом автора трактату московський цар обійдеться без данини й панщини з України, не буде порушувати її вольностей. Як же глибоко він помиляється!

У часи Руїни проблема історії національно-визвольної війни нерідко відходить на другий план у дискусії про оптимальну зовнішньополітичну орієнтацію України, дискусії, яку започаткував ще Богдан Хмельницький під час Переяславської ради. Якраз збірник Дворецьких і відбив позицію прихильників промосковської орієнтації із середовища колишніх повстанців. Деякі інші джерела можуть суттєво доповнити окремі її пункти. Так, гетьман Самойлович, критикуючи Сірка за його схильність до Речі Посполитої, наголошував на національно-релігійній дискримінації українців: польські шляхтичі “з природи своеї на православ’я своє старання мають. У них, що русин, то пся кость і не годен русин, а що більше пан брат козак не тільки з ним сісти, але й постояти”³¹. Цікаво, що на подібне ставлення до українців-русинів прозоро натякає навіть князь Костянтин II Острозький у своєму листі від 25.V.1579 р.³² Доречно додати, що попри всі обіцянки, саме на Правобережній Україні була раніше ліквідована Гетьманщина і вже в 70-х рр. XVII ст. уряд Речі Посполитої починає відверто заперечувати будь-яку легітимність автономної Гетьманщини,

³⁰ Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // УІЖ. 1991, № 5, с.129-138.

³¹ Ч. ВР. № 169, с.181.

³² АГАД. Ф. “Архів Радзивілів”. Відділ V. № 11078, арк.90.

навіть заперечує, що слово “Україна” означає певну територію. Так, посол Речі Посполитої до Туреччини Ян Гнинський у 1677 р. доводив туркам, що Україна — це “окрайна” і взагалі даний термін бере свій початок нібито тільки від часів С. Конецпольського³³.

Гірше збереглися пам’ятки прихильників пропольської орієнтації. Серед них вирізняється лист козаків-ханенківців до Петра Дорошенка від 19.XII.1671 р. Тут вогонь критики спрямовується на союз гетьмана з бусурманами, які роблять з православних церков “стайні, кухні і сромотні хліви”, говориться, що татарин у місті — брат, а у полі — “вовк, грабіжник і тиран”³⁴. Ще гірше збереглися пам’ятки, які засвідчили позиції прихильників протурецької орієнтації. Судячи з джерел, що виявлені на сьогодні, основними теоретиками даного угруповання були гетьман П. Дорошенко та митрополит Тукальський.

Якщо гетьман прагматично спирається на досвід Б. Хмельницького, котрий уклав союз з Іслам-Гіреєм III³⁵, то Тукальський послугувався глибшим обґрунтуванням. Як свідчить польський “Меморіал” про Корсунську раду 21.III.1669 р., у своїй проповіді Тукальський послався на Ноя і його синів та інші місця Святого Письма, доводив право українців на вільне життя. Пославшися на іншу оповідь, митрополит відзначив: “Польща з’їла Виговського за те, що він їй щиро служив; [він] сповідувався полякам, а вони показали йому за це квітку троянди, яка обернулася в отруту”. Ось така була, за словами Тукальського, подяка гетьману від Польщі за те, що Виговський втихомирив її війни з Швецією, Москвою й татарами. Промова була завершена закликом “полякам вірити й довіряти не треба”³⁶.

Характерно, що Дорошенко шукав і інших союзників у боротьбі за незалежність, а у його листі до прусського курфюрста від 7.IV.1671 р. чи не вперше зафіксована орієнтація на німецькі держави. Гетьман згадав про славну історію козацтва, походи козаків на Османську імперію та Московську державу (“не зітреться з пам’яті славна Хотинська експедиція” і т.д.), які за Дорошенком чинилися заради православної віри. Але Річ Посполита не пам’ятала про ці добрі діла і чинила козакам кривди, тому “славної

³³ АГАД. Ф. “Архів коронний у Варшаві”. Турецький відділ. № 77/472.

³⁴ АГАД. Ф. “Архів Замойських”. № 3036, арк.215.

³⁵ Ч. ВР. № 2110, арк.347-359.³⁶ “Оссолінеум”. (Вроцлав). ВР. № Акс. 1949/441, арк.50.

³⁶ “Оссолінеум”. (Вроцлав). ВР. № Акс. 1949/441, арк.50.

пам'яті відважний муж Хмельницький скинув ярмо з козацьких ший". Тепер же Польща віроломно порушує мир, ділить Україну по Дніпру між собою та Москвою, а Правобережну Гетьманщину прагне обернути в Дике поле³⁷. Через це гетьман і шукав союзу з Прусією.

Вищенаведений матеріал є, на жаль, досить фрагментарним. Загалом поки що не виявлено якоїсь пам'ятки української історичної та суспільно-політичної думки середини-другої половини XVII ст., у котрій би давався розгорнутий аналіз причин, характеру, значення національно-визвольної війни, її оцінок з точки зору різних класів та соціальних прошарків українського суспільства. Тим не менше, навіть і фрагментарних свідчень джерел достатньо, щоб реконструювати принаймні домінуючі тенденції в оцінці подій національно-визвольної війни самими повстанцями.

³⁷ АГАД. Ф. "Архів Радзивилів". Відділ II. № 1582.